

TIL BILIMINIŇ LINGVOMÁDINIYATTANIW BAĐDARINDAĐI IZLENISLER

Djoldasova S.A.

Ájiniyaz atındağı NMPI 1-basqısh doktorant

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15643824>

Annotaciya: *Bul maqala til iyeleriniŇ psixoetnikalıq reallıgıń sáwlelendiriwshi paradigma sıpatında qaralatuğın til biliminiŇ lingvomádeniyattanıw tarawınıŇ úyreniliwine bağıshlangan. Izertlew sheńberinde mádeniy-tillik ózgesheliklerdi anıqlawğa qaratilgan konceptual úyreniwler kórip shıǵıldı. Tek gána leksikalıq sistemaniŇ elementi sıpatında emes, al dúnyaniŇ etnomádeniy kórinisin rekonstruksiyalawda tiykarǵı komponent sıpatında talqılanatuğın konceptler boyınsha pikirler salıstırıldı.*

Tayanısh sózler: *barlıq kórinisi; koncept; til birligi; etimologiya; kognitiv lingvistika; lingvomádeniyattanıw.*

XX ásirdeń aqırına kelip lingvokulturologiya til hám mádeniyat baylanısın úyreniwge bađdarlangan lingvistikalıq izertlewlerdiń gárezsiz bađdarı sıpatında belgili boldı. Bul kózqaras mádeniy hám lingvistikalıq fenomenlerdiń óz-ara tásir mexanizmlerin, usı óz-ara baylanıslardıń qalıplesiw processlerin, sonday-aq, olardıń til sistemasında mental hám sociallıq-mádeniy haqıyqatlıqtıń kórinisi sıpatında sáwleleniwini tallawdı názerde tutadı.

Gumanitar pánler rawajlanıwınıń házirgi basqıshında til, sana-sezim, oy-pikir hám milliy mádeniyattıń óz-ara baylanıslılıgıń úyreniw ayrıqsha áhmietke iye bolıp, bul dúnyanıń lingvistikalıq kórinisiniń qalıplesiwi hám islew mexanizmlerin tereń túsiniwge bolgan umtıls penen baylanıslı. Lingvokulturologiyalıq diskursta til mádeniy ózine tánliktiń tiykarǵı elementi sıpatında qaralsa, til birlikleri belgili bir etnosqa tán bolgan milliy mádeniy ózgeshelik hám mentalitetlik stereotipler belgileri sıpatında talqılanadı.

Lingvokulturologiya - lingvistika hám mádeniyattanıw sheńberinde rawajlanıp atırǵan óz aldına ilimiy bağdar. Onıń dıqqat orayında til shaxsı turadı óz xalqınıń mádeniyatın sáwlelendiretuđın Lingvokulturologiya til hám mádeniyat qatnasıqları, insanınıń ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatları haqqında pikir júrgizedi.[3; 16]

Til - kóp aspektli sociallıq-mádeniy qubılıs bolıp, kishi jámáátler sheńberinde keń kólemlı funkciyalargá iye. Zamanagóy til biliminde milliy mádeniy ózliktiń qalıplesiwi hám rawajlanıwında ana tiliniń rolin talqılawğa úlken itibar qaratilmaqta. Lingvistikalıq izertlewler strukturasında funkcional, etnolingvistika, sociolingvistika, kognitiv lingvistika, til filosofiyası, lingvokulturologiya sıyaqlı pánler ajralıp turadı.

Lingvokulturologiya izertlew obyektı boyınsha mádeniyattanıw hám til bilimi pánlerine jaqın, biraq mazmunı hám izertlew obyektine qatnası boyınsha basqasha. Lingvokulturologiya sóylew kommunikaciyasın shólkemlestiriwdegi milliy-mádeniy ózine tán qaǵıydalardı milliy mádeniyattıń tilde, til mentalitetinde, milletlik hám til ruwxında kórinisi hám sáwleleniwi menen baylanıslı halda úyrenedi, millettıń tilde sáwlelengen ózine tán milliy til ózgesheliklerin anıqlaw qubılısların izertleydi. Lingvokulturologiya mádeniyattıń tildegi kórinislerin birgelikte xarakterleytuǵın hám rawajlanıwda til menen mádeniyattıń qatnasın talqılawǵa múmkinshilik beretuǵın tiykarǵı túsiniklerdiń jıynaǵın qaraydı. Házirgi waqıtta konsept lingvokulturologiyanıń tiykarǵı túsiniklerinen biri bolıp esaplanadı. Konsept lingvokulturologiyalıq birlik sıpatında ol yamasa bul millet mádeniyatınıń ózine tán táreplerin bildiredi.

Rus til biliminde "konsept" atamasına qızıǵıwshılıq XX ásirdeń 20-30-jıllarında payda boldı. 1928-jili S.A.Askoldov "Koncept hám sóz" maqalasın járiyalap, onda túsinikler yamasa ulıwma túsinikler yaki orta ásir terminologiyası boyınsha universalıyalar tábiyatı haqqındaǵı másele eski másele ekenligin atap ótedi. S.A.Askoldov onı bılayınsha táriyipleydi: "Túsinik - bul pikirlew procesinde biz ushın bir túrdegi belgisiz obyektler jıynaǵınıń ornın iyeleytuǵın ruwxıy qalıplesiw" [1; 6]. Bul maqala zamanagóy ilimdegi konceptual hám mádeniy qatnastıń baslanıwı edi, biraq bul atama rus til biliminde uzaq waqıtqa shekem qollanılmadı, tek bir neshe on jıllardan keyin "konceptciya" kognitiv lingvistika wákilleriniń (R. I. Pavilenis, M. A. Xolodnaya) miynetlerinde payda boladı, olarda insan biliminiń kishi sistemaları úyreniledi.

Til biliminde birinshi márte Askoldov konseptti sózlerdi mánilik qabıl etiwdiń tiykarına jatatuǵın pikirlew birligi sıpatında kórip shıǵıwdı usınıs etti. "Lingvokultura" ataması Askoldovta joq bolsa da, onıń usılı lingvokulturologiyalıq metodologiyadan aldın turadı: konsept tek ǵana psixikalıq kategoriya emes, al mádeniyat, til, dástúrler arqalı qalıplesetuǵın jámáátlik pikirlew elementi. Bul, ásirese, bala konsepti ushın áhmiyetli, sebebi onıń mazmunı fiziologiyalıq faktten kóbirek sociallıq normalar, isenimler, folklor, ádebiyattaǵı obrazlar hám tárbiyalıq ámeliyat penen qalıpleseedi.

V. A. Maslova kóz-qarası boyınsha, túsinikler tiykarǵı elementlerdi ańlatadı dúnyanıń mádeniyat penen belgilenetuǵın kórinisi shaxs hám lingvokulturallıq jámiyetshilik ushın. Ilimpaz usılay ataydı tiykarǵı mádeniy atamaǵa erik, ǵuna, watan, hújdan, táǵdir sıyaqlı abstrakt atamalar túsinik. Sonday-aq, ol bul sózlerdi

úyreniw júdá áhmiyetli ekenligin atap ótedi mádeniyattıń tiykarǵı túsinikleri lingvistikalıq sanada áhmiyetli orın ieleydi xalıq.[6; 51]

Tiykarǵı mádeniy túsinikler til shaxsınıń kognitiv yadrosın qalıplestiredi, mánilerdi modellestiriwde hám sociallıq reallıqlardı interpretaciyalawda qatnasadı. Solay etip, V. A. Maslova koncepciyası til sanasın izertlewde pánleraralıq qatnastıń áhmiyetin kórsetedi hám til, pikirlew hám mádeniyat arasındaǵı tıǵız baylanıstı kórsetedi.

Professor N.Mahmudov bul túsiniktiń izertleniwi haqqında tómendegishe jazadı:lingvokulturologiya: "Lingvokulturologiyalıq izertlewlerde túsinikti ańlatıw máseleleri menen tanısqanda Internet materialları mısalı, bul baǵdardıń júdá úlken ekenligin kóriw múmkin. Rossiyada til biliminde keń tarqalǵan, ondaǵı miynetlerdi sanap shıǵıw qıyın húrmet hátteki sońǵı jıllarda da kandidatlardıń dissertaciya jumıslarınıń oǵada úlken bólegi túsiniktiń bir yamasa basqa tildegi lingvokulturalıq izertleniwi.[7;3-16]. Solay etip, professor bayanatında házirgi zaman lingvokulturologiyasınıń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı tendenciyalar, sonıń ishinde, izertlew jumıslarınıń jedellesiwi, analitikalıq resurslardıń keńeyiwi hám túsiniktiń ilimiy túsiniw obykti sıpatındaǵı aktuallıǵı sáwlelendirilgen.

Búgingi kúnde onıń anıq anıqlaması joq. Máselen, ilimpaz V.I. Karasik koncepciya haqqında "Dúnya qansha hár túrli bolsa, koncepciya sonsha hár túrli boladı."sonshellı kóp qırlı"; "Konsepciya - adam sanasındaǵı áhmiyetli nárese", maǵlıwmat retinde qabıl etiletuǵın tájiriybe bólegi, este saqlanatuǵın mental kórinis, málimleme"; "Insan óz ómirinde basınan keshirgen bir nárese, "informaciya bólegi."sıyaqlı pikirlerdi bildiredi[5; 39]

E.Tólókova, V.I. Karasikke pikir bildirdi, konsept, eń dáslep, mazmunı menen bizdi qorshap turǵan túsinik. Eger bul dúnya haqqında ulıwma maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan blok bolsa ekinshiden, milliy mádeniyatta saqlanadı, toplanadı hám áwladtan-áwladqa ótedi. Beriliw hám ózlestiriliw qásiyetine iye bolgan mental birlik. Bul birlikler quramalı dúziliske iye boladı hám miyimizde saqlanıp qaladı. Sanadaǵı strukturalar hár túrli formada dúzilgen. Adam miyindegi árwaqlar geyde ápiwayı súwret, geyde kartina túrinde quramalı, waqıyalarǵa tolı, waqıyalarǵa tolı hám táriyplewge bolmaytuǵın koncepciya túrinde shólkemlestirilgen. Mısalı, namazǵa shaqırıw, at qoyıw máresimin ótkeriw kóreyik, mına jerde, miyde: azan, náresteler, náresteniń tuwısqanları hám at sharayat, syujet rawajlanıwı hám t. b. menen baylanıslı háreket koncepciyaları qıyal etedi.[8]

Solay etip, V.I.Karasik túsinigindegi konsept - bul tájiriybe, bilim, qádiriyatlar hám sezimlerdi sáwlelendiriwshi sananıń integral birliǵi bolıp, ol barlıqtı ańlaw,

kommunikativ óz ara tásirlesiw hám mádeniy identifikaciya procesinde áhmiyetli qural bolıp xızmet etedi. Konsept, ilimpazlar pikirinshe, statiskalıq birlik emes, al dinamikalıq struktura bolıp, ol kontekst hám individuallıqtı qabıl etiwge baylanıslı ózgeredi. Bul jaǵday kognitiv lingvistikanıń zamanagóy teoriyasına sáykes keledi, onda konsept jeke hám sociallıq tájiriybeni sáwlelendiretuǵın kognitiv, emocionallıq hám mádeniy táreplerdi óz ishine alatuǵın kóp qabatlı dúzilis sıpatında qaraladı. Demek, túsinik tek qorshagan álemdi túsiniw ushın emes, bálkim ózine tánlikti qalıplestiriw, mádeniy normalar hám qádiriyatlardı jetkeriw ushın da xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, E.Tólókova hám V.I.Karasiklerdiń kózqarası konsepttiń kognitiv process hám mádeniy identifikaciya procesindegi qural sıpatındaǵı áhmiyetin kórsetedi, bul bolsa onı keleshekтеgi lingvistikalıq hám mádeniy izertlewler ushın áhmiyetli obyektke aylandıradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М:Academia. 1997.-С.267-280.
2. Косычева, М.А. Английские номинации детей [Текст] / М.А. Косычева //Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып.
3. Абишева А. К. О понятии «ценность» // Вопросы философии. 2002. № 3. С. 139–146.
4. Qaraqalpaq túsendirmesi sózligi.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 103-154 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 51 с
7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab// O'zbek tili va adabiyoti-T.:2012.
8. Төлөкова Э. Қырғыз тилиндеги «Бала» концепти. Диссертация 2012